

תקציר

המאמר בוחן את המושג 'פיתוח בר־קיימא' באור פילוסופי. זהו ניסיון ליצור קריאה מחודשת במושג יסוד מן השדה הסביבתי, לתור אחר הכוחות המניעים אותו ולאחר את עולם המושגים שהוא מתבסס עליו. התזה נשענת על הרעיונות הפילוסופיים של מישל פוקו ביחס לכוח וידע, תוך התבססות על המושג הסוציולוגי 'תרבות דומיננטית'. על פי פוקו, 'כוח' אינו גורם אחד הכופה את רצונו, אלא יחסי גומלין מרובים ומבוזרים שמתקיימים בכל מקום. בעקבות רעיון זה, המאמר מראה כי הכוח המבוזר המניע את המושג פיתוח בר־קיימא הוא "תפיסת המדע הדומיננטי", מושג המתאר את הדומיננטיות של המדע בשיח הסביבתי על אותו משקל שתרבות דומיננטית מנהלת יחסי גומלין עם תרבויות המשועבדות לה או נחותות ממנה. בין אם באופן מודע ובין אם לאו, ניכר כי המושג 'פיתוח בר־קיימא' שאנו עדים להופעתו בעשורים האחרונים, מקבל את פירושו מתוך עולם המושגים המדעי. התזה של המאמר מציפה אל פני השטח הנחות מובלעות הטמונות בשיח הסביבתי, אחד ממוקדי השיח המרכזיים והמרתקים של התקופה הנוכחית.

מילות מפתח: האו"ם · דומיננטיות · טבע · כוח · מדע · מושג · מישל פוקו · סביבה · שיח · שליטה

מבוא

'פיתוח בר־קיימא' נעשה זה מכבר מושג מפתח בדיונים בין־לאומיים. הוא רוֹחַ בכלי התקשורת, בנאומים פוליטיים ובשיח הציבורי הרחב. מעבר להשלכות השימוש בו, המושג 'פיתוח בר־קיימא' מעניין כבר ברמה הלשונית, מאחר שהוא מורכב משני מושגים המבטאים פעולות מנוגדות זו לזו: במושג 'פיתוח' נמצאת פעולה של שינוי באמצעות חידוש או שיפור, ואילו במושג 'קיימות' טבועה פעולה של שימור – שימור היכולת להתחדשות. שימור ושינוי סותרים זה את זה, והמושג 'פיתוח בר־קיימא' מניח אותם יחד בכפיפה אחת. מעשה "הפיוס" הזה בין שתי הפעולות מייצג את קו התפר בין האדם לבין הטבע.

למושג 'פיתוח בר־קיימא' ישנן הגדרות רבות בספרות הסביבתית, הכלכלית והחברתית. ניסיון למצוא מכנה משותף בתוכן של ההגדרות השונות מוביל למספר נושאים מרכזיים החוזרים על עצמם: פיתוח אנושי; שזירה של מערכות אקולוגיות, כלכליות, פוליטיות, טכנולוגיות וחברתיות זו בזו; חיבור בין מטרות חברתיות־פוליטיות, כלכליות וסביבתיות שונות; חלוקה הוגנת או שוויונית של משאבים; ביטחון מבחינת חיים בריאים באיכות גבוהה^[8]. אולם ההגדרה הרשמית הראשונה עבור המושג 'פיתוח בר־קיימא' מיוחסת לדו"ח ברונדטלנד של האו"ם משנת 1987, ובו נכתב כך: "פיתוח הפוגש את הצרכים של ההווה, מבלי להתפשר על הצרכים של הדורות הבאים [...] תהליך של שינוי, שבו ניצול המשאבים, כיוון ההשקעות, האוריינטציה של הפיתוח הטכנולוגי והשינוי הממסדי נעשים באופן עקבי עם הצרכים העתידיים והעכשוויים של הסביבה"^[18].

הגדרה זו של האו"ם מניחה כי צמיחה כלכלית מזיקה לסביבה הלא־אנושית, אולם לצדה קיימת גם ההבנה כי הצורך בצמיחה כלכלית הוא הכרחי ואינו מוטל בספק. הניסוח של דו"ח ברונדטלנד מלמד גם כי לפיתוח יש עדיפות על פני הסביבה: "הגנה על הסביבה היא חלק בלתי נפרד מתהליך הפיתוח", נכתב שם. מכאן עולה שבהקשר הזה, קיימות נעשית בתוך מסגרת של פיתוח, ולא להפך. הנחת המוצא אינה גורסת שפיתוח צריך להתקיים אך ורק בתוך המגבלות של הסביבה הטבעית, אלא שההתחשבות בסביבה תיעשה תחת מסגרת הפיתוח. Vandana Shiva, פילוסופית, פעילה סביבתית ואחת ממתנגדי הקולוניאליזם של הגלובליזציה, מרחיבה טענה זו, ומציינת כי במקום לשנות את השווקים ואת תהליכי הייצור כך שיתאימו להיגיון של הטבע, המיזמים הבין־לאומיים המתבצעים תחת הכותרת של פיתוח בר־קיימא משתמשים למעשה בהיגיון של השוק ובצבירת ההון הקפיטליסטית כדי לקבוע כיצד ייראה הטבע^[14]. לטענתה, כאשר ארגונים בין־לאומיים כמו האו"ם מדברים על פיתוח בר־קיימא, הפריזמה של צמיחה כלכלית היא זו שמכתיבה את הטון.

בדומה לתאוריה של Shiva הרואה בפריזמה הכלכלית את אבן היסוד של הפיתוח בר־קיימא, במאמר זה אוכיח כי גם המדע משמש לו בסיס. טענה זו מקבלת כאן את הכותרת "תפיסת המדע הדומיננטית". המושג 'דומיננטי' נלקח בהשאלה מתוך המושג הסוציולוגי 'תרבות דומיננטית', המוגדר במילון לערכים סוציולוגיים כך: "בעוד שחברות מסורתיות מאופיינות בהתנהגויות תרבותיות ובמנהגים עקביים, חברות מודרניות מכילות לעתים

קרובות תרבויות ותת-תרבויות שונות זו מזו, שמתחרות אחת בשנייה. במציאות הטרוגנית שכזו, תרבות דומיננטית היא כזו המסוגלת, באמצעות כוח כלכלי או פוליטי, לכפות את הערכים, השפה או ההתנהגויות שלה על תרבויות או על תת-תרבויות אחרות באותה חברה, שבעקבות זאת נעשות כפופות לה" [6].

הארץ שנערכה בריו. בפסקה 35.3 של התכנית כתוב כך: "ידע מדעי צריך להיות מיושם כדי לבטא את מטרת הפיתוח בר-הקיימא ולתמוך בה [...] המדע מסוגל להגביר את ההבנה שלנו את הטבע ולהקל על קשרי הגומלין בין המדע לבין החברה [...] מטרת התכנית היא חיזוק הבסיס המדעי לניהול בר-קיימא, הגברת ההבנה המדעית ובניית קיבולת ויכולת מדעית" [1]. הפילוסוף מרטין היידגר קבע שהבנה היא שליטה. על כן המשפט "המדע מסוגל להגביר את ההבנה שלנו את הטבע" מייצג היבט מרכזי בתפיסת המדע הדומיננטי, זו שמכילה את ההנחה המובלעת כי האדם מבין את הטבע באמצעות המדע, ועל כן שולט בו.

לא רק האו"ם אחז בתפיסת המדע הדומיננטי, עושים זאת גם סביבתנים (environmentalists) המבקשים להגן על הסביבה. ניקח לדוגמה את הארגון לשמירת הטבע (The Nature Conservancy Organization), ארגון ההגנה על הסביבה הגדול בעולם. פועלים בו לא פחות מאשר 720 מדענים, שמעצבים את מדיניותו על בסיס ממצאי המחקרים המדעיים שלהם. את פעילותו מכנה הארגון "שימור על-ידי עיצוב" [15], כינוי שתואם להגדרה של "תרבות דומיננטית" - מי שמעצב הוא השולט.

בספר כוח/ידע, טוען מישל פוקו כי שימושים דיסציפלינריים מורכבים מגבולות השיח. הגבולות הללו הם שקובעים מה כן ומה לא, מה אפשר או צריך לעשות ומה אי אפשר או לא צריך לעשות. הפעולות הללו הן סמנטיות, במובן שהן מהוות ידע ושפה ומתהוות על-ידיהם. הן סמנטיות גם משום שהן יוצרות בעצמן ידע דרך הפעולות שהן מאפשרות, זאת על-ידי הנחות מבניות של אותו גוף ידע. השיח יוצר את החוקים והם נעשים לכאורה חוקים "טבעיים" ונורמות [7]. המושג 'פיתוח בר-קיימא' מוכיח שאכן השיח יוצר חוקים שנעשים נורמות. פיתוח בר-קיימא הומשג על-ידי האו"ם ונעשה במרוצת השנים הנורמה השכיחה בהנחות יסוד בין-לאומיות, מדעיות ופופולריות. הפעילות הסביבתית הבין-לאומית של פיתוח בר-קיימא פועלת בגבולות השיח הסביבתי, בתוככי תפיסת המדע הדומיננטי.

במונחים של פוקו אפשר לומר שהמושג פיתוח בר-קיימא מקבל את הכוח שלו באמצעות שעבוד ידע. "ידע משועבד", על פי פוקו, מוגדר כך: "סט שלם של ידיעות שנעשו פסולות ולא מתאימות למשימה או לא מספיק רחבות; ידיעות תמימות, שממוקמות נמוך בהיררכיה, מתחת לרמה הנדרשת של קוגניציה ומדעיות" [7]. בפרספקטיבה כזו, המושג פיתוח בר-קיימא כפי שהוגדר על-ידי האו"ם נעשה גרסה של המציאות, בעודו משעבד אליו את שאר הגרסאות האפשריות של המציאות (כמו למשל היעדר פיתוח האטת הצמיחה וכדומה). אם המדע הוא הדומיננטי במושג פיתוח בר-קיימא, אזי הוא "משעבד" תחתיו את כל מה שאינו מדע. הסוציולוגית Subhabrata Bobby Banerjee טוענת במאמרה 'מי מקיים את הפיתוח של מי? פיתוח בר-קיימא וההמצאה

על קצה המזלג

ניתוח פילוסופי-ביקורתי למושג 'פיתוח בר-קיימא'

- * פיתוח בר-קיימא הוא מושג מפתח בדיונים בין-לאומיים, הרווח בכלי התקשורת, בנאומים פוליטיים ובשיח הציבורי הרחב.
- * למה בעצם מתכוונים כשאומרים פיתוח בר-קיימא? עד כמה המושג מובן וחד-משמעי? האם אפשר בכלל לפתח משהו באופן בר-קיימא? מי הגה את המושג ואת מי הוא משרת?
- * שאלות אלה ואחרות על אודות מושגים סביבתיים נענות רק לעתים רחוקות, עובדה שגורמת לשיח הסביבתי להיות בדרך כלל בלב הקונצנזוס.
- * כדי לבחון את השיח הסביבתי באופן מעמיק יש לערער עליו, להציף מעלה מושגים מתוכו ולהעמיק בהם מזוויות חדשות.
- * הסתכלות מחדשת במושג 'פיתוח בר-קיימא' נעשית כאן באמצעות שימוש בתאוריות פילוסופיות קיימות, שמאירות על השיח הסביבתי ובוחנות אותו מעמדה ביקורתית.

ובהקשר הסביבתי - תפיסת המדע הדומיננטי בשיח הסביבתי היא הגישה השלטת כיום באותו שיח, גישה שהצליחה לכפות את הערכים, השפה וההתנהגויות שלה על תפיסות אחרות.

התזה

אחד מהמופעים המובהקים של תפיסת המדע הדומיננטי מצוי בטקסטים של האו"ם. דוגמה לכך היא אג'נדה 21, מסמך סביבתי שנכתב בשנת 1992 בתום ועידת הפסגה בנושא כדור

הרקיעים וכל שאר הגופים שמקיפים אותנו, באותה חדות אבחנה שבה אנו מכירים את הכישורים השונים של אנשי המלאכה בקרבנו, מאפשרת לנו להשתמש בהם באותו האופן עבור כל המטרות שעבורן הם ראויים, וכך להפוך עצמנו לאדונים ולבעלים של הטבע"^[5]. פרנסיס בייקון אף הגדיל להגדיר את המדע כ"דרך אל עבר הטבע האמתי"^[16] (כפי שניסח זאת מקס וובר עבורו).

מי שמסייע לחדד את הכוונה בתפיסת המדע הדומיננטי הוא היידגר, בכתבו את הדברים הבאים: "מדע כמחקר מופיע לראשונה כאשר, ורק כאשר, האמת הפכה עצמה לוודאות של הייצוג"^[10]. דבריו של היידגר מצביעים על שתי סוגיות מעניינות באשר לידיעה מדעית. הראשונה עוסקת בוודאות שמתלווה לתהליך ההחפצה של דברים. באמצעות המדע, בני האדם מסוגלים להתייחס אל רכיבי הטבע (כגון מולקולות, בעלי חיים, הרים או אטמוספירה) כאל עצמים; כלומר – כאל מושאי מחקר תבניתיים, שאפשר למדוד אותם באופן אוניברסלי. אבל פעמים רבות מדובר בישויות או בתופעות בלתי צפויות וחד-פעמיות. הטבע הלא מורכב משלל מערכות אקולוגיות דינמיות ומורכבות, שלא תמיד ניתן ליישם בהן מחקר מדעי מדויק או לחזות דפוסים קבועים מראש המתקיימים בהן. אפשר אף להרחיק לכת ולומר שבמונחים של מחקר מדעי, מערכות אקולוגיות הן "מערכות כאוטיות"^[19]. ובכל זאת, הנחרצות המדעית, אותה "ודאות ייצוג" שמלווה מחקרים, ניתוחים, פרשנויות ומסקנות, מביאה לתהליך של ניהול וסידור הטבע מעמדה של כוח.

הסוגיה השנייה העולה מדבריו של היידגר עוסקת בשלב הבא של אותה נחרצות ייצוג – מה שיכול להיות מיוצג בביטחון מדעי ובוודאות, מובן כאמת. כך שרק עצמים, תופעות וישויות שיכולים להיות מיוצגים על-ידי המדע נחשבים אמתיים. תפיסת המדע הדומיננטי רואה בטבע דבר מה שניתן למדוד בכלים אחידים, בעוד שבפועל הטבע מכיל מערכות אקולוגיות רבות ותופעות שונות,

הפסל Humanity של האמן הסיני Liu Qiang מציג את האנושות שקיומה תלוי בעשיתי הפרה המבויתת | צילום: © Ng Han Gua

המחודשת של הטבע, שהמדענים מהמדינות העשירות לא יכולים לייצג נאמנה את האינטרסים של המדינות העניות והקהילות הכפריות בבואם לתת מענה למשבר הסביבתי. "על איזה מדע אנחנו מדברים כאן? בטח שלא על מדע האקולוגיה של הילידים, שמנהלים את הסביבה שלהם על בסיס מדע שקיים בחייהם כל כך הרבה שנים. ההמצאה המחודשת של המדע והכלכלה של הטבע לא מזהה את מטרות הסביבה והחברה של אוכלוסיות מגוונות, כאלה שלעתים קרובות שונות מהמדע המערבי ולא מתאימות לו"^[2]. גם הסביבתן James Lovelock מבדיל בין מה שהוא מכנה "חוכמה שבטית", אותו ידע שנצבר במשך שנים מחוץ לכותלי המעבדות המודרניות, לבין "חוכמה עירונית" שלומדת על הטבע בתוך העיר. הוא מצר על ההשתלטות של "החוכמה העירונית" על גופי הידע האחרים ההולכים ונעלמים^[11].

המחשה מעניינת נוספת לכוח הסמנטי בכינון סדר היום בשיח הסביבתי מצויה במושגים 'טבע' ו'סביבה'. Phil Macnaghten ו-John Urry טוענים בספרם "טבע שנוי במחלוקת", שאחד מסימני ההיכר של המודרניות הוא ההתמרה של המושג 'טבע' – שמובן במסורות האירופיות כפראי, בלתי ניתן לשליטה ולעתים ככוח רע – למושג 'סביבה', שפירושו טבע המנוהל על-ידי האדם שיש לו מטרה מסוימת לתועלתו. העידן המודרני הוא כזה שבו שליטה על הטבע הופכת להיות הסמן העיקרי לקדמה אנושית^[12]. השלכה אחת של הפיכת הטבע לכדי סביבה היא נישול חלק מן המשמעויות הרבות של הטבע, כמו הפראיות והראשוניות שלו והסרת אופיו האובייקטיבי, זה שאינו קשור בהכרח לאדם. ההמשגה המודרנית של הטבע הופכת אותו למשוך באופן הכרחי לדבר מה אחר, כזה שחסר את הישות האונטולוגית שלו.

בעוד שטבע הוא עצמאי, סביבה היא תמיד תלויה הקשר. טבע בתפקיד של סביבה הופך להיות נוף, אובייקט של סקרנות מחקרית, מערכת אקולוגית מאוימת שזקוקה להגנה אנושית או כלי קיבול של מזהמים. הוא אינו טבע בפני עצמו, הוא תמיד מושא לפעולת האדם, קשור אליו דרך פעילות תרבותית, חברתית או תועלתנית מסוימת, ומקבל תצורה של מערכת המנוהלת על-ידי האדם. תוצאות אלה מתיישבות עם המחקר המדעי, זה המודד ומנהל את הטבע. זוהי נקודת מפתח במערכת היחסים המודרנית בין האדם לבין הטבע, ולאורה יש לבחון גם את המושג פיתוח בר־קיימא – כפעולה של פיתוח שנעשית תוך שמירה על הסביבה ולא על הטבע.

את שורשיה של הגישה הזו ביחס לסביבה הלא־אנושית אפשר למצוא אצל מספר פילוסופים נודעים. אחד מהם הוא רנה דקארט, שמציג זאת באופן ברור במשפט הפתיחה של ספרו כללים להכוונת הדעת: "כל מדע הוא ידע ודאי ומבוסס הוכחות"^[4]. מדע, לפי דקארט, הוא דבר מה שאין עליו עוררין. בטקסט מאוחר יותר כותב דקארט: "ידיעת הכוח של אש, מים, אוויר, הכוכבים,

חזית המחקר

תודות

תודה למנחי התזה, שמאמר זה נגזר ממנה, פרופ' דני רבינוביץ' ופרופ' עדי אופיר, שניהם מאוניברסיטת תל-אביב.

מקורות

- [1] Agenda 21. 1992. Rio De Janeiro Convention.
- [2] Banerjee SB. 2003. Who sustains whose development? Sustainable development and the reinvention of nature. *Organizational Studies Publications* 24(1): 143-180.
- [3] Barlow C. 1997. Green space, green times: The way of science. US: Springer-Verlag.
- [4] Descartes R. 1628. Rules for the direction of the mind. In: Selected Philosophical Writings. US: Cambridge University Press (1988).
- [5] Descartes R. 1649. The passions of the soul. US: Hackett Publishing Company (1989).
- [6] Drislane R and Parknison G (Eds). 1998. Dominant Culture. In: Dictionary of sociology. Canada: Athabasca University and ICAAP.
- [7] Foucault M. 1980. Power/Knowledge: Selected interviews and other writings. 1972-1977. US: Vintage Books.
- [8] Galdwin NT, Kennelly J, and Krause TS. 1995. Shifting paradigms for sustainable development: Implications for management theory and research. *Academy of Management Review* 20(4): 874-907.
- [9] Hawken P. 1995. The ecology of commerce: A declaration of sustainability. UK: Phoenix Publishers.
- [10] Heidegger M. 2002. The age of the world picture. In: Off the beaten track. UK: Cambridge University Press.
- [11] Lovelock J. 1979. Gaia: A new look at life on Earth, UK: Oxford University Press (1995).
- [12] Macnaghten P and Urry J. 1998. Contested natures. UK: Sage.
- [13] Ralston S. 2011. Geoengineering as a matter of environmental instrumentalism. In: Burns WCG and Blackstock J (Eds). Geoengineering and climate change. Cambridge University Press.
- [14] Shiva V. 1991. The violence of the green revolution: Third world agriculture, ecology and politics. UK: Zed Books.
- [15] The Nature Conservancy. 2010, Conservation by design. www.nature.org/ourscience/conservationbydesign/index.htm
- [16] Weber M. 1919. From Max Weber: Essays in sociology. UK: Oxford University Press (1946).
- [17] Wilson OE. 1992. The diversity of life. UK: Penguin Books.
- [18] World Commission on Environmental and Development (WECD). 1987. Our common future. www.un-documents.net/wced-ocf.
- [19] Worster D. 1994. Nature's economy: A history of ecological ideas. UK: Cambridge University Press.

הנעות על פני צירים מגוונים של זמן ומרחב, ואינן נענות לאחידות המדעית. המשוואה הזו משאירה מחוץ לתפיסת המדע הדומיננטי תהליכים טבעיים שלא בהכרח, או לא תמיד, מתיישרים בהתאם לדפוסים מדעיים, ובהם כל אותן מערכות אקולוגיות בעלות כללים בלתי סדורים וגם אותה "חוכמה שבטית", שאינה "מדעית". ספרם של Urry ו-Macnaghten מועיל לתזה זו בדרך נוספת: מזהות בו דוקטרינות מרכזיות בדעה המקובלת על הסביבה כיום. אפשר לראות חלק מן הדוקטרינות הללו בשיח הסביבתי שהמושג 'פיתוח בר-קיימא' משתייך אליו. אחת הדוקטרינות בספרם היא הרגליזם הסביבתי, גישה הרואה בטבע סביבה לחקירה מדעית ש"המדע המערבי המודרני", כפי שהם מכנים זאת, יכול לזהות בה בעיות סביבתיות ולבטא פתרונות מתאימים, כך שפעולות חברתיות וסביבתיות נעשות "נשלטות על-ידי המציאות המדעית החוקרת"^[12]. הרגליזם הסביבתי בא לידי ביטוי במסמכים רבים של מוסדות כגון האו"ם, כפי שראינו לעיל, משרדים להגנת הסביבה וגם ארגונים סביבתיים^[17,9,3,1]. בטקסטים של הארגונים הללו אפשר להיווכח כי היחס אל הטבע הוא כאל פלטפורמה למחקר מדעי, והמחקר המדעי הוא הפתרון האולטימטיבי לבעיות שמתרחשות בטבע.

דוקטרינה אחרת היא 'האינסטרומנטליזם הסביבתי'. בקרב פילוסופים של מדע מוגדר אינסטרומנטליזם מדעי כך: "כאשר ערכה של תאוריה מדעית נמדד ביכולת שלה לסייע למדענים לחזות או להסביר תופעה מסוימת, ולא במידת הייצוג המדויק שלה את המציאות העצמאית והאובייקטיבית"^[13]. תיאור זה הולם תאוריות סביבתיות רבות, המבקשות להשית תבנית מדעית החוזה ומסבירה תופעות שלא תמיד ניתן להסבירן.

נסכם את התזה בעזרת פוקו. לדידו של פוקו, כוח לא נתון בהכרח בין שולט ונשלט, או באמצעות כלכלה שמנהלת המדינה, או אפילו בידי כוחות פוליטיים קלטיים של משילות. להיפך, מוקדי הכוח הללו נחשבים בעיניו דווקא כמקומות מוגבלים של כוח. לתפיסתו יש להעביר את המחקר מהם אל עבר "לימודי הטכניקות והטקטיקות של השולט"^[7]. הטכניקות והטקטיקות של השולט במקרה של פיתוח בר-קיימא הן אותו כוח דיסציפלינרי של המדע הרווח, זה שמפגין את אותותיו דרך מערכת סבוכה של מוסדות, חוקרים, טקסטים, כנסים, מדיניות, מושגים ומאבקים סביבתיים. הכוח הדיסציפלינרי במושג פיתוח בר-קיימא לא בא לידי ביטוי באמצעות יחסים של שלטון (rule), אלא באמצעות יחסים של שליטה (domination). אם כן, פיתוח של דבר מה באופן בר-קיימא – יהיה זה מפרץ אילת, עיר באפריקה או כלכלה של מדינה אירופית – הוא שליטה באמצעות תפיסת המדע הדומיננטי.